

Oplysningstiden

Af Bjørn Andersen

Betegnelsen oplysningstiden

Betegnelsen *oplysningstiden* bruges som etikette for en lang periode i 1700-tallets Europa, hvor der skete et grundlæggende skifte i filosofisk og politisk opfattelse; først hos ret få skribenter og magthavere, senere hos mange, men ikke altid på samme måde.

Den fysisk-matematiske inspiration

Oplysningstankerne var inspireret af forskellige fysiske opdagelser, ikke mindst den engelske fysiker Isaac Newtons påvisning af at alle himmellegemer i deres bevægelse var underlagt universelle naturlove, og at disse love kunne beskrives præcist ved hjælp af metoder fra matematikken og fysikken. Tilsvarende gjaldt med hensyn til hans undersøgelser af lysets karakter, sammensætning og udbredelse i rummet.

Fysikere og filosoffer forestillede sig i stigende grad at de fysiske fænomener, deres indbyrdes forhold og deres udvikling kunne beskrives *rationelt logisk*. Ved at foretage eksperimenter og matematisk-fysiske beregninger kunne man desuden i stigende grad *forudsige* fysiske fænomener. Når man både kunne beskrive og forudsige fysiske forhold rationelt-logisk, kunne man formentlig også *forklare* dem forstandsmæssigt, og det var dermed ikke længere så indlysende som før at der stod en alvidende og almægtig Gud bag universet og alle livets forhold.

Religiøse og filosofiske konsekvenser

Oven på denne rationelle og materielt funderede opfattelse blev der draget meget forskellige konsekvenser på det religiøse og filosofiske plan. I England opstod *deismen*, som ikke forkastede Guds eksistens, men derimod alle undere og religiøse dogmer, dvs. en meget stor del af den hidtidige kristne tankebygning. I det katolske Frankrig var der filosoffer der drog ateistiske konklusioner, mens man andetsteds, i de protestantiske dele af Tyskland - og i Danmark - forsøgte at forene en religiøs grundopfattelse med den nye rationelle beskrivelse af virkeligheden.

Der var betydelig forskel på hvad de forskellige videnskabsfolk og filosoffer mente, men der opstod en tendens til - helt eller delvis - at forkaste dogmerne, både de religiøse og de samfundsmæssige, til fordel for den selvstændige iagttagelse og den logiske tænkning.

Menneskeopfattelsen

Opfattelsen af hvad mennesket var i filosofisk forstand, og hvad det kunne udvikle sig til, ændrede tilsvarende karakter, men forskelligt i katolske og protestantiske kulturer. Det blev dog - især blandt skribenter - en mere og mere udbredt opfattelse at mennesket var født både med forskellige muligheder og med forskellige grundlæggende rettigheder.

De enkelte mennesker var selv sagt individer med meget forskellige evner, men principielt kunne mennesket tænke selv, ligesom det kunne vælge at handle etisk eller uetisk. Mennesket var, mente nogle forfattere, ikke fra fødslen bestemt til at være ondt eller godt, det kunne blive begge dele - hvorimod det var en udbredt kristen opfattelse at mennesket var født med en arvesynd; det var skyldigt fra fødslen og livet igennem. Nogle opfattede dette som et uundgåeligt eksistensvilkår, andre fandt det ikke alene provokerende, men også anstødeligt.

Naturretten

De forskellige tanker om menneskets natur og eksistensvilkår havde sammenhæng med den naturret man var begyndt at formulere omkring midten af 1600-tallet, og som forskellige forfattere havde arbejdet videre med lige siden. Siden Trediveårskrigen var det blevet vigtigt for mange filosoffer og retsteoretikere at formulere retslige grundsætninger, der kunne begrundes rationelt, og som kunne anerkendes både i det enkelte land og mellem flere lande på tværs af religiøse og politiske uoverensstemmelser. Disse overvejelser dannede en anden vigtig forudsætning for oplysningstiden.

Nogle af naturretsforfatterne søgte at inddrage viden om hvordan man levede i forskellige "primitive" samfund for bedre at kunne begrunde tankerne om universelle principper om menneskets natur og om de retlige forhold; man havde jo ikke egentlig viden om hvordan forholdene havde været i Europa i en meget fjern fortid, kun myter. Andre så på hvordan forskellige dyresamfund - fx bierne - organiserede sig samfundsmæssigt¹.

¹ Se Holbergs diskussion i Epistel 68 på: <http://bjoerna.net/holberg/Om-Bierne.htm>. Bemærk hans bemærkninger om dronningens rolle.

Jo længere man gik ad naturretens vej, desto længere kom man fra de kristne dogmer om menneskehedens begyndelse og dens forhistorie, således som man kunne læse i Det Gamle Testamente.

Princippet om menneskets grundlæggende ret til at handle frit er blevet diskuteret lige siden oplysningstiden: I slutningen af 1700-tallet spurgte bl.a. filosofen Immanuel Kant sig selv hvordan denne ret kunne begrundes. Selv om han udtrykte sig besværligt, fik hans tanker stor betydning i de følgende år.

Måske er svaret på hans spørgsmål at princippet ikke *kan* begrundes filosofisk, med mindre man forudsætter at det er i menneskehedens fundamentale interesse at alle mennesker handler næstekærligt. Er dét rigtigt er der tale om en ringslutning, men det udelukker ikke at princippet evt. kan *fastsættes* som et grundlæggende dogme, ikke nødvendigvis et religiøst, men et etisk og politisk dogme?

Kvindernes ligeberettigelse

At mænd og kvinder må være ligeberettigede er indlysende i dagens Danmark. Men det var det ikke i 1700-tallet, uanset lighedstankerne, og tanken er først for alvor slået igennem sidst i 1900-tallet. Der var dog flere forfattere, i Danmark Holberg, men også hans samtidige, Frederik Eilschov, der tænkte radikalt i dén henseende. Holberg undrede sig fx højlydt over at man kunne overse alle de ressourcer der befandt sig i den kvindelige halvdel af befolkningen, og han søgte at argumentere for at man etablerede en kønslig ligestilling. Hellere give plads for kompetente kvinder og skubbe fordrukne og inkompetente mænd til side, var hans standpunkt.

Der findes - fra 1700-tallet - ganske få eksempler på at kvinder satte sig igennem i Danmark, ét af dem er forfatteren Charlotta Dorothea Biehl, der som barn sneg sig til at læse, og som siden gjorde oversættelser, skrev skuespil og erindringsbogen "Mit ubetydelige Levnets Løb". Hun er et glimrende eksempel på et dueligt menneske, der kunne være nået langt, lige så langt som mange af de samtidige forfattere, om hun ellers havde været af et andet køn. Hun er et tydeligt bevis for, hvad der dengang - oplysningstid eller ej - var muligt og især umuligt.

Voltaire. Den oplyste enevælde

Den franske filosof François de Voltaire blev inspirator for en modernisering af Enevælden, dvs. for en bevægelse væk fra en traditionel og strengt hierarkisk

samfundsstyring og hen imod en mere rationel samfundsstyring og samfundsudvikling. Den enevældige konges magt skulle dermed ikke legitimeres, dvs. begrundes, ud fra religiøse principper, men ud fra sin rationalitet og effektivitet.

Voltaires tanker overbeviste ikke blot filosoffer, men også statsledere (som Frederik 2' af Preussen) og højt placerede embedsmænd. Nogle filosoffer og statsmænd ønskede at gå hurtigt og radikalt til værks (fx Johann Friedrich Struensee), mens andre arbejdede mere sindigt eller trægt – hvorimod mange, der repræsenterede "gamle" interesser, arbejdede direkte imod de nye tanker, således som en del godsejere gjorde under drøftelserne om landboreformerne i Danmark i slutningen af 1700-tallet.

Rousseaus komplementære bevægelse

Den franske tænker Rousseau blev talsmand for en komplementær bevægelse til den rationalistiske strømning. Han talte om at man – i opdragelsen - skulle vende tilbage til naturen og til den medfødte ret til frihed, og om at man måtte lægge stor vægt på de følelsesmæssige aspekter som han fandt at de naturvidenskabeligt inspirerede tænkere glemte. Rousseau fik mange tilhængere, nok mest i overklassen og blandt de veluddannede, selv om langt fra alle af dem fulgte hans principper lige så konsekvent som han selv gjorde. Og han fik også mange modstandere; han var én der delte vandene.

Fysiokraterne: Landbruget er det grundlæggende erhverv

De regerende havde flere steder, også i Danmark, forsøgt at skubbe handel og industri i gang ved protektionistiske tiltag (dvs. ved støtte til de indenlandske producenter og ved handelshindringer over for de udenlandske), men inspireret af de franske *fysiokrater* satte man i stigende grad fokus på landbruget og på at etablere en fri handel. Fysiokraterne anså begge dele for at være det mest naturlige, og dét der passede bedst til menneskets medfødte *ret* til at være et frit menneske. *Fysio* kommer af det græske *physis*, der netop betyder *natur*.

De der i Danmark blev inspireret af fysiokraterne fandt det påfaldende tydeligt at de traditionelle produktionsformer var en hindring for den rationelle udnyttelse af de naturlige og de menneskelige ressourcer, og det gav anledning til at der blev iværksat omstillingsforsøg af særligt interesserede godsejere, og at der siden blev gennemført langvarige forhandlinger, der førte til en meget omfattende omstillingsproces inden for sektoren.

Udbredelsen af fornuft gennem undervisning

Nogle af oplysningstænkere lagde stor vægt på udviklingen af den samfundsmæssige og den individuelle fornuft og på at den skulle udbredes gennem undervisning til hele befolkningen, for det fandt man var en logisk følge af forudsætningen om at det enkelte menneske havde en medfødt ret til at handle i frihed og i overensstemmelse med sine egne interesser. Andre lagde tilsvarende vægt på nationernes ret til selvbestemmelse.

De filosofiske forestillinger om mennesket - og dets medfødte rettigheder - blev dermed omsat fra at være rationelt begrundede forestillinger til at blive et alment etisk eller politisk princip der blev sat i stedet for de tidligere religiøst begrundede dogmer. Man sagde: "Alle mennesker er født frie og lige i værdighed og rettigheder. De er udstyret med fornuft og samvittighed, og de bør handle mod hverandre i en broderskabets ånd."²

Den danske almues uddannelse. Konfirmationen

Der blev i 1700-tallet forskellige steder, ikke mindst her i landet, taget initiativer til at højne det almindelige uddannelsesniveau, fordi læsefærdighed var et vigtigt led i det religiøse liv, dvs. for bibellæsningen og salmesangen, men også for konfirmationen, der blev indført i 1736.

Hensigten med den danske konfirmation var at det enkelte menneske, når det havde nået en passende modenhed og derfor kunne tage et personligt ansvar for sine handlinger, skulle bekræfte dåben, og dermed på det nærmeste indgå en individuel kontrakt med Gud.

Senere opfattede man læsning, skrivning og regning som færdigheder der var nyttige når man skulle lede sin egen bedrift eller tjene en husbond. Tanken var derimod ikke at de grundlæggende færdigheder også var nødvendige for at udvikle en politisk bevidsthed. Dét aspekt spillede først en rolle i Danmark engang i 1800-tallet, nemlig da de grundtvigske tanker og højskolebevægelsen blev udviklet og slog igennem.

² Disse tanker fra 1700-tallets slutning citeres som de 200 år senere blev indskrevet i FN's Verdenserklæring om Menneskerettighederne (1948).

1700-tallets voldsomme afslutning

Århundredet sluttede voldsomt med kolonikrigene, den amerikanske uafhængighed og den franske revolution i 1789, der på hver sin måde repræsenterede et brud med fortiden og et forsøg på at etablere et nyt grundlag, hvad enten det gjaldt staternes indbyrdes forhold eller det gjaldt magtfordelingen inden for den enkelte stat.

Den franske revolution

De dybere årsager til den franske revolution var givetvis at der herskede en stærk social undertrykkelse, at statsstyret var helt forældet, og at mellemlagene blev holdt tilbage; de fik ikke de muligheder som de ønskede sig, og som de havde de professionelle forudsætninger for. Opgøret blev meget voldsomt, fik undertiden helt uhyrlige konsekvenser og nåede slet ikke de mål der var blevet sat op i de politiske kampskrifter. Efter nogle år førte de indbyrdes stridigheder og omstruktureringen af det politiske liv til dannelsen af en militært funderet kejsermagt, der blev en ganske anden trussel for de andre europæiske magter end revolutionen havde været qua eksempel.

Den amerikanske uafhængighed

Kolonisterne i Amerika måtte tilsvarende kæmpe med England for at opnå politisk selvstændighed af den engelske kongemagt. Man var stærkt inspireret af de franske revolutionære frihedstanker, og dette førte til at den nye amerikanske stat blev etableret på helt andre principper end de "gamle" lande i Europa, nemlig på hvad man betragtede som de universelle frihedsrettigheder. Det var en logisk følge at man også hurtigt tilsluttede sig økonomiske principper om fri handel, og at man vendte sig mod enhver form for kolonihærdømme.

Oplysningstidens tanker har haft grundlæggende betydning for moderne politik

Oplysningstidens tanker har således – både hvad angår det rationelle indhold og vægten på de følelsesmæssige aspekter – haft grundlæggende betydning for formuleringen af nye samfundsmæssige interesser i Europa og USA, for formuleringen af modsætningerne mellem de forskellige samfundsmæssige interesser og for formuleringen af nye politiske principper.

Alle de store nuværende politisk-ideologiske retninger som liberalismen, konservatismen og socialismen har tydelige rødder i oplysningstidens tanker, og det samme har ikke-partipolitiske bevægelser, som de økologiske bevægelser, både de ikke-aktivistiske og de aktivistiske som Greenpeace.

Oplysningsbevægelsen i Danmark var en sammensat bevægelse

Oplysningsbevægelsen i Danmark var, ligesom i andre lande, meget sammensat. På den ene side drejede den sig om at styrke indsigt, teknik, produktion og handel, på den anden side om at modernisere livsopfattelsen, ikke mindst den religiøst funderede livsopfattelse.

Nogle arbejdede for at fastholde den traditionelle kristendomsopfattelse og den skarpe "arbejdsdeling" mellem præster og menighed, andre for at vende arbejdsdelingen på hovedet og lægge vægt på det personlige eller følelsesmæssige forhold mellem Gud og det enkelte individ. Atter andre skubbede den religiøse livstolkning i baggrunden til fordel for en materialistisk og rationelt begrundet opfattelse.

Landalmuen usynlig i litteraturen

Omkring år 1700 var landalmuen ikke meget synlig i den danske litteratur eller billedkunst. Almuen udtrykte sig heller ikke selv litterært eller billedligt, men der kan dog findes spor af den i gamle retssager, typisk når der har været slagsmål.

På den anden side var der en del af godsejerne og skribenterne, der tænkte på vegne af almuen, for man mente at det i høj grad var i dens interesse at forholdene på landet blev ændret helt grundlæggende.

Går man illustrationerne igennem i Erik Pontoppidans værk – "Danske Atlas" – der er et centralt oplysningsværk, så finder man flere steder bønder på arbejde, ikke som individuelle portrætter, men i skitseform og som en del af landskabet. Det er først op gennem 1800-tallet at landalmuen blev portrætteret og beskrevet litterært.

Drabet på Knud Ahasverus Becher

En sag er blevet særlig berømt, selv om den ikke var typisk, men udgjorde en klar undtagelse. Nogle bønder og karle følte sig så generet af deres godsejer – Knud Ahasverus Becher fra Bækkeskov nord for Tappernøje - at de blev enige om at slå ham ihjel. Det skete en augustdag i 1738.

Det fremgår af det overleverede materiale fra den retslige behandling at man i almindelighed anså netop denne godsejer for at være en bondeplager, der pryglede sig frem. Konklusionen blev dog alligevel at hovedmændene skulle henrettes og flere med dem, fordi de i dén grad havde sat sig ud over samfundsordenen; så mange som 11 blev henrettet og andre blev sat i tugthuset. Det blev anset for en særligt skærpene omstændighed at man på forhånd havde aftalt at dræbe Becher, og at der altså ikke var tale om et individuelt opgør der var fremkaldt af et konkret overgreb³.

Nogle af eller måske alle dommerne forstod at drabet var udløst af hård undertrykkelse, at godsejeren gennem lang tid havde provokeret sine bønder, men bønderne måtte alligevel ikke gribe til selvtægt og dermed tilsidesætte principperne i Danske Lov. Når de alligevel havde gjort det, måtte de også bære deres personlige ansvar i sin yderste konsekvens.

Afstraffelsen var hård og brutal som tiden kunne være det. Måske har nogle af dommerne og kongen selv ønsket at straffen skulle være synligt hård for desto mere at afskrække andre fra at gøre lige så. Men det er slet ikke sikkert at det var påkrævet, for så havde der været flere af den slags drab på godsejere og på ridefogeder.

Marie Grubbe.

Apropos Holberg findes der endnu et eksempel på almuens liv, som sætter menneskeopfattelsen i perspektiv, selv om også dét er unikt. Da København blev ramt af pest – formentlig i 1711 – og mange flygtede fra byen, tog Holberg sydpå, hvor han på Falster kom til færgehuset ved Grønsund; her mødte han Marie Grubbe og talte noget med hende⁴.

Han gjorde sig mange år senere nogle få tanker om hendes omskiftelige liv og hendes psyke. Man var på Holbergs tid ikke kommet langt med hensyn til psykologien, og Holberg var desuden langt bedre til at se "faste" typer end at forholde sig til komplekse karakterer. Men han anerkendte at mennesker var

³ Dommen er kort omtalt i Povl Bagge m.fl.: "Højesteret 1661-1961", Gads Forlag, København 1961, bd. 2, s. 179.

⁴ Se: <http://bjoerna.dk/Holberg/Groensund.htm>

forskellige, og at der var *nogle*, mænd som kvinder, der stak voldsomt ud fra omgivelserne, og som fulgte helt andre livsbaner end andre mennesker.

Meget om Marie og hendes Søren véd vi ikke, og hvad der senere er skrevet – fx af J.P. Jacobsen i romanen om hende – beror væsentligst på en form for indføling. Men af dét lidet vi véd, står det klart at livet dengang har været brutalt, og at druk, slagsmål og "sidespring" hørte til dagens orden. I dette tilfælde var en skipper blevet dræbt af skud, men Søren – der var gerningsmanden - blev ikke henrettet, men sat på tvangsarbejde i Bremerholm; nok levede Søren et uordentligt og usædeligt liv, men skuddet var dog antagelig et vådeskud som han selv påstod.

Holberg én af de første til at bringe almuen på scenen

Holberg var én af de første, der i sine skrifter gik tættere på almuen; han skabte et stort persongalleri af almuefolk, både fra landet og fra storbyen, mens andre europæiske forfattere valgte typer fra antikken, eventuelt fra de højere lag i samfundet. Holbergs hensigt var dog ikke at skabe en dokumentarisk korrekt beskrivelse i samfundsmæssig eller psykologisk forstand, snarere at fremstille nogle mennesketyper, der var realistiske, men i *dramatisk* forstand. Det er desuden karakteristisk at hans kvindefigurer står stærkt og selvstændigt, hvilket var usædvanligt for tiden.

Almuen *blev* synlig, men først for alvor i 1800-tallet

Oplysningstidens tanker blev – på det materielle plan - afgørende for at forstå landbrugets forhold og behov og for at formulere de store omlægninger der går under betegnelsen landboreformerne. I denne proces fik forfatterne og samfundets spidser mere og mere øje på almuen, men ikke som individuelle personer, derimod som nogle der kunne yde mere, hvis de fik anderledes og mere motiverende arbejdsvilkår.

Det er først langt op i 1800-tallet at almuefigurerne - mænd som kvinder - også bliver synlige som individuelle personer med egne karaktertræk.

Henvisninger:

Thomas Bredsdorff: »Den brogede oplysning. Om følelsernes fornuft og fornuftens følelse i 1700-tallets nordiske litteratur«, Gyldendal, København 2003. Heri bl.a. om skismaet mellem den ortodokse kirke og de forskellige typer af pietisme på Holbergs tid.

Thomas Bredsdorff: »Oplysningen – alt hvad De behøver for at bluffe Dem gennem en middagskonversation«, Gyldendal, København 2004.

John Pedersen: »Lys forude? Oplysningstanker fra Voltaire til Søren Krarup«. Gyldendal, København 2002.